

**ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ У
ЗМІННОМУ СВІТІ**

Міжнародна колективна монографія

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ
ЛИЧНОСТИ В ИЗМЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ**

Международная коллективная монография

**ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИ
ЗМІНЛИВИМ СВІТОМ**

Міжнародна колективна монографія

**PSYCHOLOGICAL SAFETY OF THE
PERSONALITY IN THE CHANGING WORLD**

International collective monograph

Міністерство освіти і науки України
Міністерство освіти республіки Білорусь

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»
(Україна)

УСТАНОВА ОСВІТИ
«БРЕСТСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ О.С. ПУШКІНА»
(Білорусь)

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ У ЗМІННОМУ СВІТІ

Міжнародна колективна монографія
за загальною редакцією професора І. В. Волженцевої

Брест,
Переяслав-Хмельницький – 2019

Рекомендовано до випуску вченою радою
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди» (протокол № 4 від 26.11.2018)

Редакційна колегія: **Ірина Волженцева**, доктор психологічних наук, професор, академік Української технологічної академії (УТА), професор кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (головний редактор); **Тетяна Кириченко**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (заступник головного редактора); **Галина Хомич**, кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; **Наталія Білінська**, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології УО «Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна»; **Діана Чижма**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; **Олена Медведська**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології УО «Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна»; **Світлана Ящук**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології УО «Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна»; **Алла Даниленко**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології УО «Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна»; **Магдалина Лула**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; **Любов Цибаєва**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології УО «Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна».

Рецензенти:

Г. В. Лосик, доктор психологічних наук, головний науковий співробітник ГНУ «Об'єднаний інститут інформатики Національної академії наук Білорусі» (м. Мінськ).

Г. М. Бевз, доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Університету політичної та соціальної психології НАПН України (м. Київ).

А. В. Северін, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, заступник декана з наукової роботи психолого-педагогічного факультету УО «Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна» (м. Брест)

Психологічна безпека особистості у змінному світі: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. І.В. Волженцевої. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) : Домбровська Я.М., 2019. 474 с.

У міжнародній колективній монографії розглянуто психологічні аспекти безпеки особистості в нестримно змінному світі. Висвітлено результати пошуку шляхів вирішення науково-методичних, практичних проблем, що стоять перед особистістю у контексті забезпечення її безпеки у сучасному світі.

Монографію адресовано психологам, викладачам вищих навчальних закладів, молодим ученим, учителям, магістрантам, аспірантам, студентам, вихователям, соціологам і широкому колу науковців, які вивчають актуальні питання психологічної безпеки особистості в умовах системних змін на переломі тисячоліть.

ISBN 978-617-7747-10-8

УДК 159.923.2
© Автори статей, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	14
Звукова безпека особистості в змінному світі у контексті впливу ерготропної музики на психіку людини (<i>Волженцева І. В.</i>)....	20
Психологічна безпека особистості в контексті нової системи знань про людину (<i>Крутов В. В.</i>).....	38
Психологічні особливості становлення валеологічного та безпекового аспектів відношення «людина - природа» в слов'янському етногенезі (<i>Андрєєва Т. Т., Дзюбенко О. В.</i>).....	59
Соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків у період дорослішання (<i>Бєлякова С. М.</i>).....	76
Особливості розвитку гуманних почуттів у майбутніх практичних психологів (<i>Бочаріна Н. О.</i>).....	93
Самооцінка як один із варіантів психологічної безпеки у сучасному світі (<i>Видолоб Н. О.</i>).....	110
Позитивне мислення як механізм психологічної безпеки людини (<i>Герасіна С. В.</i>).....	128
Толерантність як складова комунікативного потенціалу особистості сучасного педагога (<i>Грейліх О. О.</i>).....	146
Проблема розвитку особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності (<i>Гульбс О. А., Лантух І. В., Малєєв Д. В., Литвинова І. Л.</i>).....	162
Психологічна безпека сучасного шкільного середовища (<i>Даниленко А. В.</i>).....	183
Метамовний розвиток дітей – природна схильність пізнання мови (<i>Дем'яненко С. Д.</i>).....	189
Професійна свідомість: сучасні концепції, система, зміст, механізми функціонування (<i>Дробот О. В.</i>).....	206
Концептуальні підходи до дослідження професійно-мовленнєвої діяльності як основи комунікативної компетентності майбутніх психологів (<i>Калмиков Г. В.</i>).....	222
Психологічна безпека особистості як складова космопланетарної проблеми небезпеки людини й людства (<i>Карп'юк М. Д.</i>).....	240
Локус контролю як механізм саморегуляції поведінки підлітків (<i>Кириченко Т. В.</i>).....	269
Психологічна безпека особистості в контексті егалітарно-освітньої парадигми (<i>Кікінежді О. М. Василькевич Я. З.</i>).....	287
Психотехнології формування почуття психологічної безпеки у клієнтів з емоційною нестабільністю (<i>Кузьменко Т. М.</i>).....	304
Моральна атракція як психологічний механізм розвитку самосвідомості особистості дошкільника (<i>Лохвицька Л. В.</i>)..	317
Проблеми психологічної безпеки ІТ- користувачів (<i>Медведська О. І.</i>).....	335

Кікінежді Оксана Михайлівна

доктор психологічних наук, професор,
завідувач-професор кафедри психології,
директорка Науково-дослідного центру
з проблем гендерної освіти та виховання
учнівської та студентської молоді

НАПН України – ТНПУ ім. В. Гнатюка
**Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна**
E-mail: okiki77777@gmail.com

Василькевич Ярослава Зіновіївна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,

м. Переяслав-Хмельницький, Україна
E-mail: v.yaroslava@online.ua

**ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ
В КОНТЕКСТІ ЕґАЛІТАРНО-ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ**

Подано теоретико-методологічне обґрунтування становлення гендерної ідентичності як чинника психологічної безпеки особистості в контексті егалітарно-освітньої парадигми. Визначено сутність психологічних механізмів і принципів конструювання гендерної ідентичності в період дорослості. Представлено авторську модель гендерного самовизначення молоді в сучасній суперечливій системі традиційних / патріархальних та егалітарних / демократичних координат. Сформульовано особливості формування егалітарної свідомості молоді як чинника психологічного благополуччя та її успішного особистісного, професійного і громадянського самоздійснення.

Ключові слова: гендерна ідентичність, психологічна безпека, статева соціалізація особистості, особистісно-егалітарний підхід, егалітарна свідомість і самосвідомість.

Oksana Kikinezhdі, Yaroslava Vasylykevych. The psychological safety of the personality in the context of egalitarian and educational paradigm

The theoretical and methodological substantiation of the formation of gender identity as a factor of psychological safety of the individual in the context of the egalitarian and educational paradigm is given. The essence of psychological mechanisms and principles of formation of gender identity is determined. The author's model of gender self-determination of youth in modern system of traditional/patriarchal and egalitarian/democratic coordinates is presented. The peculiarities of formation of consciousness of youth as a factor of psychological well-being and as their personal, professional and civil self-realization are formulated.

Key words: *gender identity, psychological safety, sexual socialization, personal and egalitarian approach, egalitarian consciousness and self-awareness.*

В умовах євроінтеграції як нової соціальної реальності та реформування національної освіти в Україні актуалізується проблема знаходження чинників психологічної безпеки особистості в контексті освітньо-професійної підготовки та громадянської позиції підростаючого покоління. Пріоритетними завданнями гуманітарної складової безпеки суспільного життя є базові демократичні цінності цивілізаційного поступу світової спільноти, що загострює проблему утвердження егалітаризму в усі сфери функціонування суспільства, забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до соціально-економічних та культурно-освітніх ресурсів як невід'ємної умови дотримання основоположних прав і свобод людини.

Виховання конкурентоздатної, відповідальної та самодостатньої особистості як виклик часу потребує реальних змін у соціогуманітарному знанні, зокрема ідеології родини, школи, ЗМІ, розробки інноваційних ґендерно-освітніх технологій, що передбачає створення безпечного середовища для дітей і молоді на принципах рівноцінності та паритетності статей, системності та суб'єктності, гуманізму та демократизму відповідно до чинних нормативно-правових документів України (Закони України «Про освіту», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Державна програма рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до 2021 року, Національні плани – «Жінки, мир, безпека» та План з виконання рекомендацій Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW), Концепція Нової української школи, Стратегія «Освіта: ґендерний вимір – 2020»).

Сучасний етап розвитку українського суспільства спричиняє амбівалентне ставлення до системи ґендерних ролей, конфлікт між давнім дихотомічним розподілом та новими, егалітарними викликами до них. Сьогодні спостерігається посилення патріархальних викликів, «ґендерна еkleктика», ґендерна асиметрія в «маскулінізації» та «фемінізації» студентського контингенту, стереотипізація індивідуальної

та масової свідомості тощо. Таку гендерну диспропорцію можна пояснити односторонністю гендерної соціалізації, а також психологічним тиском навіюваних соціумом та мас-медіа статевої стереотипів. Як зазначає віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України І. Климпуш-Цинцадзе, «недискримінація, рівність, права людини – все це починається з освіти. Наші діти повинні усвідомлювати значення цих цінностей уже в середній школі. Ми робимо це не для наших закордонних партнерів. Ми робимо це для свого майбутнього, де немає місця таким ганебним речам, як, приміром, сексизм чи домашнє насилля» (Впроваджуючи Стратегію..., 2018).

Освіта стає реальною продуктивною силою й гарантом національної безпеки держави, оскільки саме через просвітництво та навчання можна сприяти деконструкції патріархальних стереотипів та руйнації міфів, які точаться довкола проблеми гендерної рівності. Розвінчані статевої ролі міфи починають виконувати роль психологічного фільтра вивільнення особистості, індивідуального потенціалу від нашарувань статевої типового, уніфікованого. Це потребує знаходження дієвих механізмів інституалізації вітчизняної гендерної освіти, формування гендерних компетентностей як ключових життєвих компетентностей у зростаючій особистості, оскільки саме вони визначають мирне співіснування людей різних рас, релігій і культур, гуманізм і людяність, розвиток партнерських стосунків між особами, сім'ями та державою, заснованих на довірі, повазі, гідності тощо.

У контексті людиноцентричної парадигми як основи психологічної безпеки особистості важливими пріоритетами в розробці гендерних програм, поряд із врахуванням міжнародного досвіду, є «ідеологія самовизначення» молоді (В. Кремень), збереження «ідентичності української освіти як сердечної, духовної і душевної, людської і людяної, народної і родинної, патріотичної і моральної у всіх загальнолюдських вимірах» (Андрущенко, 2007: 52), взаємозв'язок особистісного та гендерного підходів як основи гуманізації навчально-виховного процесу (І. Бех, В. Кравець), формування неупередженого ставлення до здібностей та статусу людини незалежно від її статевої належності, орієнтації на найповнішу самореалізацію особистості в освоєнні будь-яких сфер людської життєдіяльності з врахуванням специфічних архетипів – ознак ментальності українського етносу.

Виявлення психологічних чинників безпеки особистості, утвердження демократичних цінностей як детермінанти культивування паритетності та рівноцінності статей є стратегічним напрямком егалітарної соціалізації молоді в сучасному українському часопросторі та забезпечення національного механізму державної гендерної політики. На Другому Українському Жіночому Конгресі, який відбувся 7–8 грудня 2018 року в м. Києві, наголошувалося, що гендерна політика, як політика рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, є невід'ємною складовою

демократичного розвитку нашої країни, її європейської та євроатлантичної інтеграції. Дискусійні панелі Конгресу стосувалися світових тенденцій та міжнародних зобов'язань України, розширення економічної та політичної участі жінок, а також дотримання рівних прав жінок та чоловіків у секторі безпеки і оборони, подолання гендерних стереотипів, популяризації прогресивних поглядів щодо гендерних ролей та підходів до ухвалення рішень у родині та відповідального батьківства тощо. Це ключові аспекти для визначення ціннісних основ соціальної стабільності суспільства та емоційного благополуччя особистості, оскільки паритетність позиції статей залежить не стільки від історично успадкованих соціально-економічних, етнокультурних реалій, скільки від системи мислення індивідів, ступеня розвитку егалітарної свідомості населення, гендерної ідентичності особистості.

Сучасна психологія в контексті «генези здійснення особистості» (С. Максименко) акцентує увагу на розвитку індивіда в системі процесів самопобудови і самоздійснення, гармонізації його внутрішнього світу із зовнішнім в умовах соціокультурної різноманітності, що дає змогу розкрити питання розвитку суб'єктності, самовираження, набуття «сутнісного Я» в суперечностях життя (Г. Балл, М. Боришевський, В. Васютинський, К. Войтила, Т. Говорун, В. Кремень, В. Кравець, А. Маслоу, В. Роменець, К. Роджерс, С. Рубінштейн та ін. учені).

Гендер як соціально-психологічна характеристика статі особистості виступає тим найважливішим культурним знаком, яким людина оволодіває вже в перші роки свого життя. Будучи невід'ємною складовою зовнішньої і внутрішньої реальності людського життя, біологічна стать у процесі соціалізації оформляється в особливу підсистему особистості в загальній структурі Я-концепції, яку можна окреслити гендерною ідентичністю.

Предмет ідентичності зачіпає основи організації життя людини та її психологічної безпеки. Безпека як стан або якість захищеності від реальних або потенційних загроз, фобій, невпевненості, депривацій та інших обмежень, відіграє важливу роль у нормативному перебігу соціалізації особистості загалом, та гендерної зокрема. До чинників, які безпосередньо впливають на деформацію системи норм безпеки особистості, відносяться політичні, соціально-економічні та соціально-психологічні (Ложкин, 2004). Серед основних психологічних причин деформації системи норм безпеки вчені виокремлюють незадоволеність просоціальних потреб, які створюють внутрішній конфлікт особистості та наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), які впливають на вибір асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб або звільнення від них.

Психологічний підхід до проблеми норм безпеки особистості носить системний характер і має високу залежність від усіх об'єктивних умов життя людини в сучасному суспільстві, що знаходять своє когнітивне та емоційне відображення в свідомості людини. Конкретні соціальні вимоги є відображенням психологічного стану суспільства, яке, в свою чергу, може бути

описано за допомогою різних показників, зокрема, таких, як порушення психічного здоров'я населення, невротичний розвиток жінок та чоловіків під тиском ґендерних стереотипів тощо. Зокрема, простежується чітке статеве співвідношення психічних та поведінкових розладів, що трапляються в дорослому віці, зі статевою належністю, симптомокомплекси та етіологію яких пов'язують значною мірою зі статевою диференціацією вимог до соціальної поведінки жінок та чоловіків (Говорун, Кікінежді, 2004: 206–222).

Ґендерна ідентифікація як характеристика образу Я в психологічній науці є найменш дослідженою проблемою в онтогенезі. Встановлено, що ідентичність характеризує якісне самовизначення особистості, а ідентифікація – процесуальну сторону його розгортання. Попри очевидну «відкритість» прикладного аспекту проблеми ґендерної ідентичності, вона має значний внутрішній пласт, оскільки охоплює чимало нез'ясованих психологічних механізмів особистісного розвитку людини та її психологічного благополуччя.

Отримання науково обґрунтованих даних щодо психологічної безпеки особистості крізь призму становлення її ідентичності, концепції Я вимагає інтеграції психологічних досліджень, скерованих у напрямку онтогенезу свідомості та самосвідомості, презентації Я у виборі лінії статевої поведінки, формування психологічних механізмів самовизначення та саморегуляції представників різної статі, що й визначило *мету роботи* – теоретико-методологічне обґрунтування становлення ґендерної ідентичності як чинника психологічної безпеки особистості в контексті егалітарно-освітньої парадигми.

Ґендер як системотвірна ознака набуття особистістю ідентичності є важливим чинником національного розуміння буття юнаками та дівчатами, їхнього егалітарного життєздійснення. На нашу думку, найвиразніше цей феномен репрезентується в межах гуманістичного та феноменологічного підходів, що дає змогу розкрити питання життєтворення молодих людей.

Ідейно-теоретичне підґрунтя аналізу проблеми склали концептуальні підходи генетичної, вікової та педагогічної психології щодо закономірностей розвитку особистості, її мотиваційно-потребової сфери, системного підходу в дослідженнях суб'єкта вчинку, які містяться в наукових доробках Г. Балла, І. Беха, М. Боришевського, Т. Говорун, З. Карпенко, С. Максименка, В. Роменця, В. Татенка, Т. Титаренко, Н. Чепелевої та ін. учених.

Ідентифікація як емоційно-когнітивний і поведінковий процес ототожнення себе зі значущими іншими актуалізує механізми психічної реальності розвитку ідентичності на рівні індивідуальної та суспільної свідомості, яка має як онто-, так і соціогенетичні корені (К. Абульханова-Славська, Г. Костюк, С. Максименко, М. Слюсаревський та ін.). Ідентичність як інтегроване особистісне утворення формується в процесі

самоототожнення зі значущими взірцями статеворольової поведінки, поширеними в найближчому соціальному оточенні.

Аналіз феномену ідентифікації в ґендерному аспекті дає можливість розглядати її індикатором статеворольової соціалізації (У. Бронфенбренер, М. Боришевський, І. Булах, В. Васютинський, Т. Говорун, В. Кравець, В. Москаленко, Ю. Приходько, Т. Титаренко та ін.).

Згідно з концепцією Е. Еріксона, ідентифікацію та ідентичність ми розглядаємо як органічно пов'язані психологічні явища, які знаходяться на різних рівнях становлення особистості та які можна описати як «процес-результат», «мінливість-стабільність», «неперервність-стійкість» (Erikson, 1963).

Ідентичність конструюється як психолого-феноменологічний комплекс, який можна описати та пояснити лише в системі комплексної, множинної причинності. Більш перспективним, на думку Г. Балла, є інтегративно-особистісний підхід, оскільки «мається на увазі онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісний розгляд людського індивіда (особи) у єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей» (Інтегративно-особистісний підхід, 2012: 30).

Синергійний підхід реалізує міждисциплінарний напрямок наукового пошуку, зумовлюючи розробку проблем ідентичності не лише в еволюційному, а й у більш широкому контексті: від соціокультурних настанов особистості до пошуку смислів буття. Зріла особистість регулює свої відносини зі світом, при цьому орієнтується на їх доцільність у системі соціальних досягнень, виконання статевої ролі, особистісних сенсів еґалітарного чи традиційного характерів.

У контексті нашого дослідження важливим є розгляд ґендерної ідентифікації як інтеграційного динамічного утворення, яке проявляється у формуванні суб'єктної позиції індивіда щодо своєї приналежності до певної статевої групи та самоорганізації статеворольової поведінки, взаємин з іншою статтю, яке розвивається в процесі соціалізації. Принципи діалектики й культурно-історичного компаративізму стали тим підґрунтям, «сутнісними детермінантами», які дозволили виокремити власне психологічний зміст у проблемі психологічної диференціації статей, отримати науково обґрунтовані дані щодо звернення уваги психологів і педагогів до процесів і результатів засвоєння індивідом традиційних і еґалітарних статевої ролі, а також розуміти власні ґендерні орієнтації і те, як вони відображаються на соціалізації дитини.

ґендерна ідентичність особистості стає результатом складного процесу інтерналізації нормативів поведінки, прийнятих у даній культурі (Л. Виготський, М. Кімел, Г. Костюк, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.). Тому «Я» чоловіка/жінки як особистісне утворення можна вважати соціально-культурним конструктом фемінності-маскулінності, поміщеним у конкретне етноісторичне середовище в рамках еґалітарної чи традиційної поведінки. В. Татенко підкреслює, що «такою онтичною силою володіє наше «я», яке поєднує, синтезує, інтегрує і знімає в собі організмичне

(можок), психічне (індивід), душевне (особистість) і духовне (суб'єктність) у індивідуально-неповторному, унікальному вчинку життєздійснення, що підносить людську істоту до рівня індивідуальності» (Татенко, 2012: 69).

Гендерну ідентичність ми розглядаємо також як наративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події й епізоди (гендерні ситуації) структуруються в одне ціле, що є об'єктивацією особистісних смислових конструктів, які складають, у свою чергу, індивідуальну суб'єктну реальність (Чепелева, 2012).

З точки зору гуманістичної психології в самій сутності людини будь-якої статі закладена здатність до самовдосконалення, наголошується на важливості вільного вияву особистісного Я незалежно від статевої належності, на самоактуалізації особистості (Г. Балл, М. Боришевський, А. Маслоу, К. Роджерс). Рух до самоактуалізації А. Маслоу ототожнює з розвитком особистості, життя розглядає як процес послідовних виборів, причому в кожному разі це вибір між рухом уперед, до особистісного зростання, і рухом у бік захисту, безпеки, боязні. Самоактуалізація передбачає, що «кожного разу повинен бути зроблений вибір, що веде до зростання» (Маслоу, 1999: 52).

Егалітарність з позиції гуманістичної психології – це відкритість до досвіду й водночас опора на власні сили, актуалізація власних устремлінь, самодостатність, сприйняття себе без захисних механізмів, свобода від стереотипізованих очікувань у пошуку особистісних смислів, позиція суб'єктності в життєтворенні. Особистісний сенс в інтеграційній єдності конативного, когнітивного й афективного компонентів підтримує процес багатовимірних ідентифікацій особистості, забезпечує цілісність Я-концепції особистості, упорядковує в свідомості особистості багаторівневий процес ідентифікацій та спрямовує їхню реалізацію. Егалітарна особистість визначається як з об'єктом дій та пізнання, а з іншими людьми – як із суб'єктами, визнаючи їхнє право на самовизначення і свободу (Говорун, Кікінежді, 2009).

У функціонуванні самосвідомості як внутрішньої детермінанти саморозвитку особистості, наголошує М. Боришевський, особливу роль відіграє Я-концепція, яка виступає своєрідним еталоном, згідно якого індивід фіксує процес свого особистісного розвитку як зростання в різних аспектах життєдіяльності: взаєминах з іншими (передусім «значущими іншими»), професійній діяльності, прецизіюванні (уточненні), бачення себе в системі провідних життєсенсових (або смисложиттєвих) цінностей» (Боришевський, 2010: 8). Водночас гендерна ідентичність як психолого-феноменологічний комплекс охоплює розмаїтість проявів статевої поведінки, ціннісних виборів, сталих преференцій чоловічого і жіночого світу та представлена специфічними знаковими системами – конструктами фемінності, маскулінності та андрогінності, вибір яких зумовлений традиційними та егалітарними гендерними орієнтаціями.

Дослідження розвитку конструкту маскулінності-фемінності з позиції генетико-моделюючого підходу (С. Максименко) виступає як опередметнення / розпредметнення ціннісно-сміслових як досліджуваних, як відображення ними наявної життєвої когніцій (актуалізованої гендерної ситуації – як стратегії статево диференційованої (традиційної) чи як наративної (еґалітарної) соціалізації), а також як пошук – проектування еґалітарних освітніх технологій, адекватних за своїми ключовими параметрами демократичній системі загальнолюдських цінностей, віковим етапам становлення особистості в онтогенезі. У гендерному вимірі це можуть бути конструкти фемінності-маскулінності-андроґінності в когнітивних, емоційних та поведінкових аспектах, що дає змогу розкрити закономірності становлення статево ролевої ідентичності в онтогенезі на основі принципів аналізу за одиницями історизму, системності та проектування. Розробка положень соціокультурного становлення індивідуальності передбачає моделювання та відтворення «в особливих умовах» гендерної поведінки, що може бути ключем для з'ясування змістово-семантичних і функціональних параметрів її генези та структури розвитку (Максименко, 2006).

Не менш важливою в психологічній безпеці особистості видається також проблема формування еґалітарних цінностей у гендерній культурі студентської молоді через так званий віковий пік статевої самоідентифікації. Цікавою, на наш погляд, є думка Т. Титаренко щодо динаміки життєвого світу особистості з позиції зростання її суб'єктності на різних етапах індивідуальної та загальнолюдської історії: «Практикування, ідентифікування та автономізація як модуси існування сучасної особистості неможливі без постійного діалогування з оточенням, соціумом, культурним і природним простором, із власним минулим і майбутнім» (Титаренко, 2014: 14).

Діяльнісно-особистісний підхід, провідним методологічним принципом якого є детермінізм, дав змогу розглянути проблеми гендерної соціалізації індивіда як інтерналізацію та інтралізацію особистістю гендерної культури, соціальну індивідуалізацію в людині статево ролевих очікувань навколишнього середовища. Отже, за ідентифікацією утверджується статус інтегрованої інстанції психіки, що перетворює зовнішні соціокультурні гендерні символи в особистісно значущі й осмислені, співвіднесені з власним «Я» цінності і смисли, що впливають на ставлення людини до себе як до чоловіка чи жінки. Звідси – найбільше значення в інтерпретації гендерних настанов особистості як особливого предмету психологічного вимірювання в межах буттєвого підходу набуває аналіз усієї сукупності станів, просторів і реальностей поведінки, культурно-знаковий простір, а також характер зв'язку між ними (Т. Говорун, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, С. Рубінштейн, М. Слюсаревський, П. Чамата та ін.).

Стрижнем нового методологічного підходу в національній психології є ідея суб'єктності людини, з якою пов'язана самодетермінація її буття в світі, «внутрішні ресурси сутнісного самоствердження» (В. Татенко), авторська позиція щодо подій життя, що дає змогу повернути увагу вчених до проблеми самовизначення індивіда у сфері традиційної та егалітарної культур (Татенко, 2012).

Суб'єктний підхід у сучасній психології ґендерного розвитку людини передбачає її розуміння як статевої істоти, цілісної самодіяльної субстанції, інтегрованої на рівні свідомості і діяльності, свідомого й несвідомого, індивідуального і суспільного, біологічного та соціального в динаміці їхнього взаємозв'язку. Інтеріоризація соціокультурних цінностей у процесі ґендерного розвитку особистості відбувається за допомогою двох рівноцінних діалектично суперечливих сторін механізму соціалізації-індивідуалізації. При цьому творення ґендеру на соціокультурному та індивідуально-особистісному рівнях опосередковує характер інтеракцій між людиною і середовищем у напрямку засвоєння традиційних чи егалітарних цінностей (В. Васютинський, Т. Говорун, В. Москаленко, Р. Столлер, J.-Sh. Hyde та ін.).

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія розглядається як розгортання діалогічного спілкування на позиції рівноправності людей, яку опосередковує статево-рольовий компонент як чинник порушення паритетності статей. В. Васютинський підкреслює, що «у суб'єктно-довільному просторі взаємодії із групою вельми своєрідно проявляється дія таких важливих базальних процесів (механізмів) залучення особи до колективного співбуття, як децентрація та емпатія» (Васютинський, 2010: 36). Маніпуляційний стиль взаємин, відображення особистістю своїх фемінно-маскулінних властивостей як наслідку традиційної ґендерної соціалізації обмежує особистість, і в подальшому дорослому житті, як вважає Н. Гапон, «два крайні полюси фемінність-маскулінність сполучаються в точці інтерпретації влади, яка презентує дискурси, почергово висвітлює їх як необхідні ситуаційні моделі ґендерних образів», оскільки «континуум шкал розташований між вартостями егалітаризму-недемократизму» (Гапон, 2009: 309–310]. О. Блиновою обстоюється думка, що соціальні стереотипи, які закріплюються в суспільстві, детермінують систему його цінностей, норм, правил і звичаїв, виконуючи функції соціальної ідентифікації особистості. Ученою з'ясовано, що в ситуації протиставлення «Ми» і «Вони», зокрема в ситуації змагання за визнання чи статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними, що сприяє консолідації групової ідентичності (Блинова, 2014: 238). М. Слюсаревський вказує на принцип двополюсної сутності соціальних ситуацій як сукупності зовнішніх щодо суб'єкта умов і як сукупності його ставлень до світу, що створює значущі для життєздійснення особистості умови, які приводять до змін в

усталеній потребово-мотиваційній системі та постановки нових цілей (Слюсаревський, 2008).

Із позиції суб'єктно-вчинкового підходу ідентичність виступає індикатором тривалості й неперервності свідомості, конгруентності життєвих цілей і смислів із повсякденними діями та вчинками. Вчинок, за В. Роменцем, – «живий осередок», спосіб особистісного існування в світі, який, на думку вченого, слід розглядати як всезагальний філософський принцип, що допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношенні (Роменець, 2006: 12]. У цьому сенсі конструювання ґендерної ідентичності особистості – це завжди реалізація внутрішніх помислів і смислових цінностей особистості, всієї Я-концепції, яка забезпечується й спрямовується прагненням до досягнення внутрішнього узгодження, самоактуалізації та зовнішнього підтвердження як смислових механізмів особистості.

Соціально-конструктивний підхід набув у нашому дослідженні статусу провідного у виявленні соціально-педагогічних чинників ґендерної ідентифікації особистості, що дає змогу визначити сутнісні детермінанти набуття індивідом ґендерної ідентичності – статево типізованої чи андрогінної, яка змодельована і продовжує моделюватися під впливом соціуму у представників обох статей (відповідно до традиційної та альтернативної їй – еґалітарної соціалізації) (І. Бех, В. Васютинський, Т. Говорун, М. Кімел, В. Кравець, М. Мід, О. Сухомлинська, Дж.-Ш. Хайд та ін.). Саме еґалітарна соціалізація є співзвучною практиці особистісно-орієнтованого (ненасильницького) підходу в освіті, що виходить із демократичної моделі суспільства (Kikinezhdі, Vasylykevych, 2018).

ґендерна ідентичність молоді людини розглядалася залежно від соціальних джерел впливу в контексті процесу соціалізації-інтеріоризації та інтерналізації еталонів, символів, норм статево-рольової поведінки, поширених в етнокультурі, самовизначення та самопрезентації особистості у різних сферах людського буття (Л. Виготський, І. Кон), життєвих смислів та цінностей (Б. Братусь, К. Войтила, З. Карпенко, М. Попович, М. Савчин та ін.). Перспективними в цьому плані є дослідження в контексті психологічних концепцій С. Бем, крізь призму теорій ґендерних схем і лінз ґендера, а саме: лінз ґендерної поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму, у феномені яких спостерігається певна аналогія з думками Л. Виготського про «знакове опосередкування» психіки, коли культурний знак стає засобом організації суб'єктної поведінки особистості в період дорослішання (Вем, 1975).

В основу нашого дослідження покладено розуміння ґендерної ідентичності як найважливішого особистісного утворення, активності суб'єкта в оволодінні культурними знаками ґендеру (знаннями, уявленнями) та процесом конструювання ґендера на індивідуальному рівні (як реалізацією засвоєного), що знаходить свій вияв у різних взаємодіях, ефектах соціальних репрезентацій і саморепрезентацій (діях,

висловлюваннях, оцінках, моделях поведінки тощо). Нами виявлена ефективність застосування основних положень культурно-історичної концепції Л. Виготського до аналізу проблеми ґендерної соціалізації та розвитку механізмів статевої ідентифікації, а саме: визнання ролі суб'єктної активності в цьому процесі; присвоєння індивідом культурних знаків, провідного виду діяльності, новоутворень у психічному розвитку (Виготський, 1982).

ґендерну ідентичність ми розглядаємо як внутрішню, інтегральну, динамічну властивість особистості крізь маскулінно-фемінно-андрогінний конструкт, що пов'язана із усвідомленням, переживанням себе носієм певної статі, здатним до самовдосконалення та саморегуляції статевої поведінки. Фемінність-маскулінність як різновиди ґендерної ідентичності – це конструкти, які формуються в просторі соціокультурних і соціально-психологічних координат, структура і зміст яких змінюється та які представлені в орієнтаціях та поглядах особистості, її настановах на виконання ґендерних ролей, обов'язків, функцій та властивостей.

Розвиток ідентичності є нелінійним, проходить через певні кризи ідентичності – періоди, коли виникає конфлікт між конфігурацією елементів ідентичності, що склалася до даного моменту, та відповідним їй способом «вписування» себе в навколишній світ і умовами існування індивіда, що змінилися. Щоб вийти з кризи, індивід повинен докласти певні зусилля, знайти і прийняти нові цінності та види діяльності. Процес формування ідентичності можливий не лише в ситуації «конкретного» віку. Конфлікти, що виникають під час зіткнення самореалізації та функціонально-рольової поведінки, існують упродовж усього життя людини. І самореалізація, і функціонально-рольова поведінка постійно породжують проблеми, які вимагають свідомого переосмислення цінностей. У цьому сенсі правильніше було б говорити про перманентний творчий процес, протягом якого людина створює та модифікує свою ідентичність (Hyde, 1991: 200).

Прихильники інтегративного підходу підкреслюють роль процесів ґендерної самосоціалізації в тісному взаємозв'язку з розвитком образу Я. Розглядаючи ідентичність як складну багаторівневу систему, що є елементом (частиною) особистості, вважаємо її виникнення та функціонування результатом процесу самосвідомості особистості, тобто самовизначення і конструювання особистістю себе, своєї Я-концепції, що включає різні рівні і види ідентичностей, вибір яких визначається ядерним утворенням особистості – Self (особистісним смислом) (Говорун, Кікінежді, 2009: 246).

Аналіз теоретичних підходів до проблеми ґендерного розвитку людини дозволяє говорити про принципову можливість для побудови цілісної структурно-функціональної, динамічної моделі ґендерної ідентичності особистості. Становлення структури ґендерної ідентичності

особистості зумовлене її віковою заданістю, яка відображає об'єктивне і забезпечує індивідуалізацію, перетворюючись у суб'єктивну інстанцію. Таким чином, ґендерна ідентифікація як інтегративна інстанція психіки людини виявляється через оволодіння психічним потенціалом (життєвими домаганнями, цінностями та цілями), статеворольовою поведінкою, тілесністю і простором зовнішніх взаємодій (експансією) (ґендерні дослідження, 2013).

Окреслення перспектив дослідження механізмів соціального пізнання на основі категорії ґендеру дає змогу визначити сутнісні детермінанти набуття індивідом ґендерної ідентичності – стаетипізованої чи еґалітарної, яка змодельована і продовжує моделюватися під впливом соціуму в обох статей, відповідно до традиційної та альтернативної їй – еґалітарної соціалізації як найбільш прогресивної та продуктивної демократичної моделі суспільства – спільноти рівноправних індивідуальностей (Абульханова-Славська, 1991). У цьому розумінні вихідні положення базової стратегії еґалітарної соціалізації включають реалізацію ідеї ґендерної рівності в різних сферах життєдіяльності; ідею індетермінації біологічною статтю ґендерних ролей; визнання взаємозамінності жіночих і чоловічих соціальних ролей; компоненти еґалітарного світогляду: ґендерну компетентність (знання про різноманітність ґендерних стандартів і здатність до реконструкції статевого стереотипу); ґендерну сенситивність (чутливість до дискримінації, ідентифікація ознак сексизму), ґендерну толерантність (повага прав індивідуальності кожної особистості), створення умов для повноцінного розвитку представників різної статі попри статеві стереотипи та упередження, ґендерне самовизначення особистості на засадах рівноправ'я, забезпечення кожній особистості свободи вибору, заохочення індивідуальних інтересів безвідносно до статевої належності, підтвердження своєї ідентичності у поведінці, у конкретному вчинку, в життєвому просторі, діяльності тощо. Як зазначав видатний український психолог Г. Костюк, «правдиве мистецтво виховання виявляється там, де воно опирається на прояви «саморуку», ініціативи, самостійності, творчої активності в житті особистості, яка розвивається, їх викликає і спрямовує у відповідності з метою суспільства, яке готує свою зміну» (Костюк, 1989: 136).

В основу запропонованої нами еґалітарної моделі статевої соціалізації покладені провідні ідеї гуманістичної психології та педагогіки, принципи особистісно-еґалітарного підходу як базового в особистісному розвитку та подальшій самореалізації внутрішнього потенціалу індивідуальності, формування ґендерної чуйності в паритетній взаємодії між статями, організацію розгорнутого діалогічного спілкування з метою встановлення базового ціннісно-сислового консенсусу, рефлексію позицій партнерів по діалогу як прояв «ми-переживання», рівноправності та взаємного визнання «суб'єктів звертання», «співчутливого розуміння» тощо. Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання

ґендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних і психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статевого самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андро-феміноцентризм або еґалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкрити та «приховану» дискримінацію, ґендерну стереотипізацію тощо.

Саме на вчителя покладена головна місія розвитку ідеології рівних прав і можливостей статей. Президент НАПН України В. Кремень підкреслює, що «культура дитиноцентризму та інноваційності повинна визначати всю діяльність сучасного вчителя як у школі, так і поза її межами» (Кремень, 2009: 93–94), що є співзвучним гуманістичній спрямованості процесу статевої соціалізації дітей та молоді у вихованні еґалітарної особистості. Дороговказом для ґендерного виховання слугують слова Великого Добротворця В. Сухомлинського: «Виховання справжніх жінок та справжніх чоловіків починається з громадянських якостей особистості» (Сухомлинський, 1977: 556).

ґендерний підхід в гуманітарному знанні є новим методологічним інструментом аналізу і проектування особистісних змін, який ґрунтується на врахуванні «фактору статі» у змісті освіти та характері міжособистісної взаємодії «вихователь-дитячий колектив». Модель психолого-педагогічного супроводу зростаючої особистості на засадах інтеграції особистісно-еґалітарного підходу передбачала підготовку дівчат і хлопців до гнучкого соціостатевого репертуару в поведінці та різноманітних сферах життєдіяльності з врахуванням їхніх здібностей, уподобань, нахилів, можливостей, пропагування ідеї рівноваги та взаємозамінності статевих ролей, повноти розвитку індивідуальності, гармонійної цілісності особистості незалежно від її статевої належності.

Особистісно-орієнтована освіта розглядається як чинник еґалітарної соціалізації молоді та її психологічної безпеки. ґендерні компетенції як ключові в контексті еґалітарно-освітньої парадигми розвивають в особистості потребу і здатність до самопізнання й самовдосконалення, уміння будувати партнерські стосунки, бути конкурентоспроможною на ринку праці, утверджувати в приватному і соціальному житті демократичні засади. Компетентний учитель володіє здатністю до критичного самовизначення у сфері ґендерних орієнтацій (традиційних чи еґалітарних) та розуміння орієнтирів у побудові власної ґендерної ідентичності, бачить прикладні сфери застосування ґендерних знань, вирішення ґендерних проблем на рівні життєдіяльності двох демографічних груп, творення суспільства ґендерної демократії на всіх рівнях соціалізації індивідів – від мікро- до макро- та екзорівнів. ґендерна грамотність – це володіння вчителем інформацією про співвідношення статей в управлінській і виконавчій владах, у різних сферах суспільного виробництва, професіях, оплаті праці, кількості безробітних тощо.

Водночас соціальна ґендерна компетентність учителя – це також і вміння визнавати різноманітні ґендерні позиції, зумовлені етнічною, релігійною, професійною, економічною належністю.

Слід підкреслити, що впровадження ґендерно-освітніх технологій передбачає досягнення «рівності результатів» на підставі інтеграції двох принципів – «рівного доступу» і «рівного ставлення», під якими розуміється розкриття власного, індивідуального потенціалу молодої людини, незалежно від її статевої належності. У новітніх моделях університетської та середньої освіти викладач і студент, учитель і вихованець виступають двома вченими-дослідниками, зайнятими спільним пошуком істин. Навчання «цифрового покоління» молодих людей посилює значення організації дослідницької, пошукової роботи, відкритого, глибокого діалогу між викладачами та студентами, вчителями та учнями в набутті ґендерних знань. Принципи ґендерної просвіти: науковість, об'єктивність ґендерних знань як головної опори в розвінчуванні стереотипів; адекватність їх освоєння віковим можливостям студентів та їхнім майбутнім вихованцям; позитивізм і толерантність у ставленні до статей та міжстатевого спілкування; опора на власний життєвий досвід індивіда, критичне осмислення засвоєних настанов щодо життя в статі; суб'єктна позиція (позиція актора) як умова активізації ґендерного самовизначення та саморефлексії в учбовому діалозі; розвінчування статевого стереотипу; рівноцінність «чоловічого» та «жіночого» начал в аналізі дидактичного матеріалу, відмова від стратегії маргіналізації жіночого як другорядного.

Еґалітарно-освітнє середовище в умовах Нової української школи розглядається нами як недискримінаційне, творчо-розвивальне та здоров'язбережувальне, що базується на принципах соціальної справедливості, ґендерної рівності, дитиноцентризму, еґалітарності та паритетності статей, в умовах функціонування яких забезпечується повноцінний розвиток особистості, незалежно від її статі, віку, інвалідності, раси, культури, віросповідання, етнічності тощо (Кравець, Кікінежді, Шульга, 2018).

Реалізація особистісно-еґалітарного підходу як ґендерного дискурсу в розвивальній парадигмі у зміст навчально-виховної роботи освітніх закладів на засадах «ґендерної матриці» національної педагогічної спадщини (В. Сухомлинський, А. Макаренко, С. Русова та ін.) є соціально-психологічною детермінантою розширення культуротворчого ментального простору всіх учасників педагогічної взаємодії на засадах демократичних цінностей, щоб «жити разом у рівності та гідності» («Біла книга Ради Європи з міжкультурного діалогу»), «долучитися глобалізованого «Ми» й водночас зберегти самобутній життєвий світ, відчуття власного національного «Я» (Полович, 2011: 16).

Ґендерна ідентичність є показником особистісної зрілості, результатом універсалізації та індивідуалізації загальнолюдських цінностей рівності, демократизму та гуманізму, що визначає психологічну

безпеку людини. Творення ґендеру на соціокультурному та індивідуально-особистісному рівнях опосередковує характер інтеракцій між людиною і середовищем у напрямку засвоєння традиційних чи еґалітарних цінностей.

ґендерна ідентичність охарактеризована як така, що відзначається усвідомленням статеворольових культурних еталонів і соціально-психологічних настановлень, прийняттям традиційних чи еґалітарних моделей поведінки, формуванням еґо-структур у континуумі маскулінності-фемінності, репрезентацією індивідуального досвіду самопізнання в системі само- та взаємооцінних ставлень, узгодженням і збалансуванням реального та ідеального ґендерного Я. Тому «Я» чоловіка / жінки» (ґендерну ідентичність) як особистісне утворення можна вважати соціально-культурним конструктом фемінності-маскулінності, поміщеним в етноісторичне середовище як приклад еґалітарної (андроґінної) поведінки.

Побудова еґалітарно-освітнього середовища на засадах «педагогіки партнерства» та ґендерної «матриці» гуманістичної педагогічної спадщини, інтеграції компетентнісного, особистісно орієнтованого та ґендерного підходів сприятиме еґалітарному світогляду дітей та молоді (ґендерна компетентність, чутливість, толерантність) як важливих чинників психологічної безпеки особистості, особистісної та професійної самореалізації статей, демократичного світобачення та громадянського життєздійснення дівчат і юнаків у царині національного буття.

Перспективи подальших досліджень – виявлення та обґрунтування психолого-педагогічних механізмів формування еґалітарно-освітнього середовища як чинника розширення культуротворчого та ментального простору особистості задля її психологічної безпеки.

Список використаної літератури

- Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 299 с.
- Андрущенко В. П. Болонські обрії вищої освіти. *Світогляд*. 2007. № 1 (3). С. 50–54.
- Бех І. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
- Блинова О. Є. Соціальні стереотипи та ідентичність: особливості взаємозв'язку. *Проблеми політичної психології*. Київ : Фенікс, 2014. Вип. 1(15). С. 238–246.
- Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
- Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія. Київ : Золоті ворота, 2010. 120 с.

- Впроваджуючи Стратегію гендерної рівності в освіті, ми творимо майбутнє без сексизму і домашнього насилля. Київ, 2018. URL: <http://link.pub/2020689>
- Выготский Л. С. Собрание починений: в 6 т. / под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. 488 с.
- Гапон Н. Гендер, суб'єктивність, ідентичність: філософські дискусії другої половини ХХ сторіччя : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 378 с.
- Гендерні дослідження: прикладні аспекти : наук. монографія / В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді та ін.; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.
- Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
- Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Суб'єктність як психологічна основа егалітарної педагогічної парадигми. *Вісник Київського університету "Проблеми емпіричних досліджень у психології (до 120-річчя з дня народження С. Л. Рубінштейна)"*: зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : КНУ, 2009. Т. 2. С. 244–254.
- Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: монографія / Г. О. Балл, О. В. Губенко, О. В. Завгородня та ін.; за ред. Г. О. Балла. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 206 с.
- Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
- Кравець В. П., Кікінежді О. М., Шульга І. М. До проблеми гуманізації освітньо-виховного простору сучасної української школи. *Освітологія*. 2018. № 7. С. 15–21.
- Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Педагогічна думка, 2009. 520 с.
- Ложкин Г. Информационно-психологическая безопасность личности. *Безопасность жизнедеятельности*. 2004. № 1. С. 23–25.
- Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
- Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Пер.с англ. Москва : Смысл, 1999. 425 с.
- Попович М. В. Роль філософії у духовному розвитку людства. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: матеріали III Міжнародної науково-теоретичної конференції, (Житомир, 19–20 травня 2011 р.). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 16.
- Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*; за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 11–37.
- Слюсаревський М. М. Соціальна ситуація та її масштаби у контексті проблеми розвитку особистості. *Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі*: матеріали

- методологічного семінару АПН України 19 березня 2008 р. Київ, 2008. С. 373–382.
- Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 томах. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 5. 639 с.
- Татенко В. Що знає про психіку, душу і дух людський сучасна психологія? *Світосгляд*. № 2. 2012. С. 62–70.
- Титаренко Т. М., Кочубейник О. М., Черемних К. О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія. Київ : Міленіум, 2014. 206 с.
- Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості. *Педагогічна і психологічна наука в Україні: Збірник наукових праць*: В 5 т: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. Київ: Педагогічна думка, 2012. Т. 2. С. 300–311.
- Bem S. Sex-role adaptability: One consequence of psychological androgyny. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1975. № 31. P. 634–643.
- Erkson E. H. *Childhood and Society*. New York, Norton, 1963. 445 p.
- Hyde J.-Sh. *Half the Human Experience: The Psychology of Women*. Lexington–Massachusetts–Toronto : D. C. Heath and Company, 1991. P. 475.
- Kikinezhdi O. M., Vasykhevych Ya. Z. The formation of egalitarian personality in the context of humanization of educational reforms in Ukraine. *European vector of contemporary psychology, pedagogy and social sciences: the experience of Ukraine and the Republic of Poland: collective monograph*. Sandomierz : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. Volume 3. P. 135–152.